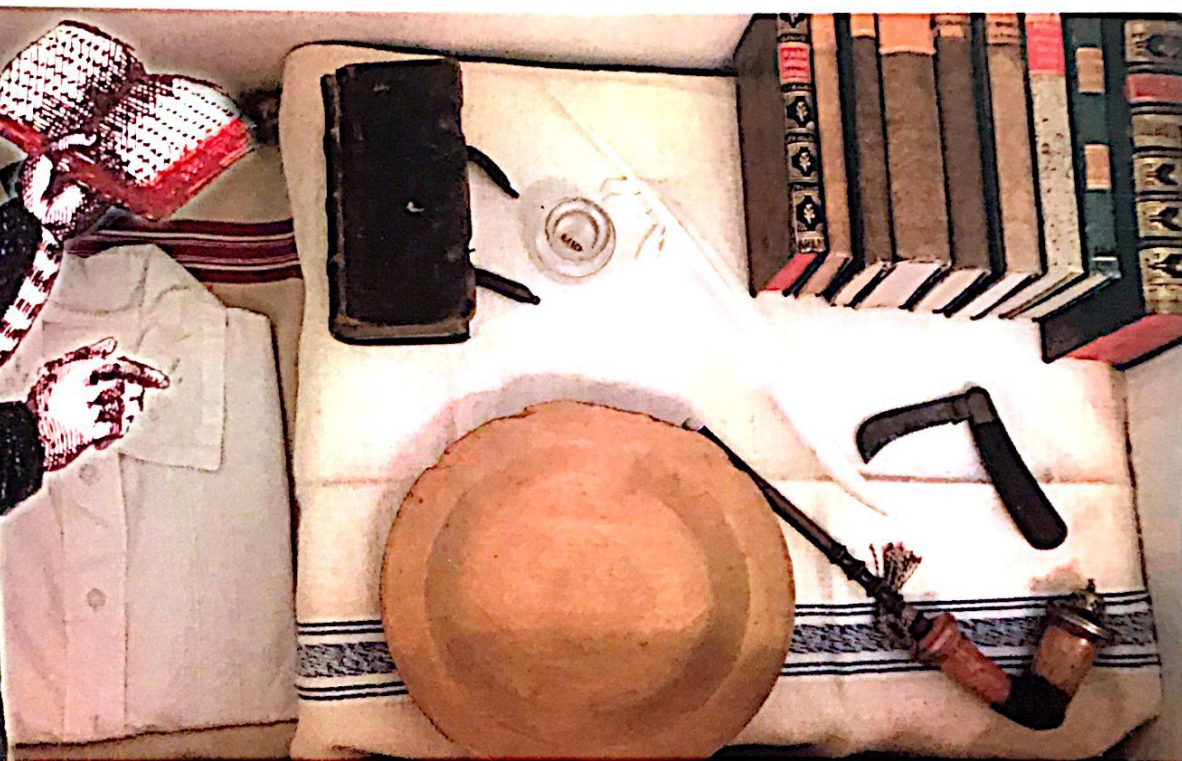

SÁROSPATAKI FÜZETEK

- **BUJTÁS LÁSZLÓ ZSIGMOND**
Hollandiai peregrinusaink idegenségélménye a 17–18. században
- **UGRAI JÁNOS**
A sárospataki diákok hollandiai peregrinációja, 1681–1802: kísérlet a mennyiségi kérdések tisztázására
- **GURKA DEZSŐ**
Az otthonosság és az idegenség ambivalenciája a göttingeni és jénai magyar peregrinusok visszaemlékezéseiben és leveleiben
- **KURUCZ GYÖRGY**
„Mióta hazámból elindultam...”: Technológiai utazás és szociokulturális dimenziók, 1820–1825
- **PUSZTAI GÁBOR**
„Édes, de mégis kegyetlen gyűlölet-ország”: Idegentapasztalat Radnai István (1893–1940) naplójában

Gurka Dezső

**AZ OTTHONOSSÁG
ÉS AZ IDEGENSÉG
AMBIVALENCIÁI
A GÖTTINGENI ÉS JÉNAI
MAGYAR PEREGRINUSOK
VISSZAEMLEKEZÉSEIBEN
ÉS LEVELEIBEN***

A Magyarországról kiinduló peregrináció történetében évszázadokra visszamenően együttesen voltak jelen a szülőföld elhagyásának és a szellemi haza keresésének, valamint a külföldön fellelt kulturális értékek meghonosításának mozzanatai, vagyis az otthonosság és otthontalanság többszörös értelemben vett diszkrepanciái. Magának az egyetemjárásnak a jelenségét, legalább is kelet-közép-európai vonatkozásban, elsődlegesen az intézményi feltételek lokális hiánya s az azok pótlására irányuló uralkodói, egyházi, főnemesi szándék – vagy egyszerűen csak a módosabb rétegek információszerzési törekvése – hívta életre,¹ ebből adódóan a peregrinusok külföldön szerzett élményeik és otthoni tapasztalataik szembesítését gyakran éltek meg a két eltérő fejlettségű kulturális közeg konfrontációjaként.

Az otthonosság és otthontalanság disszonanciája először a reneszánsz korában vált nemzedéki tapasztalattá, s az adaptációs törekvésekkel párhuzamosan, a személyes megnyilatkozások szintjén – például Janus Pannonius esetében – érzékelhető a mintaadó közegtől való eltávolodásból következő veszteségek rögzítése is. A középkorban és a kora újkorban – beleértve a magyarországi s különösképpen az erdélyi területeken kitolódó késő reneszánsz időszakát – ugyanakkor élt még a latinitás és humanitás eszményei által meghatározott közös szellemi haza gondolata is, amelynek létezéséről legplasztikusabban talán Lászlai János 1523-ban keletkezett, az antik és a keresztény tradíciók átfedéseire is utaló római sírfelirata ad számot:

* Jelen tanulmány megírását, a kutatások finanszírozását az NKFIH 119577 számú projekt tette lehetővé.

¹ Szögi László: A külföldi magyar egyetemjárás a kezdetektől a kiegyezésig, *Educatio* 14(2005/2), 248–251.

„Vándor, ha látod, hogy római sír
Födi azt, aki a hideg Dunánál született
Nem fogsz csodálkozni, ha meggondolod,
hogy közös hazánk volt Róma és az is marad.”
(Cs. Szabó László fordítása)²

A protestantizmus magyarországi expanziója a német, illetve holland egyetemjárás 16–17. századi kulminációjában is megmutatkozott.³ A Habsburg Monarchia határain túlmutató peregrináció a 18. században is meghatározóan protestáns túlsúlyú maradt, ugyanakkor számos új vonással is kiegészült: a türelmi rendeletet követően a német egyetemeken; egyre inkább gyakorlattá vált, hogy a teológusok több diszciplína előadásait is látogatták; s mind több peregrinusbeszámoló keletkezett a külföldön eltöltött évekről.

Tanulmányomban a fent említett három specifikumot a 18. század végén peregrináló magyarok által leginkább preferált két német egyetemnek, a göttingeninek és a jénainak vonatkozásában vizsgálom: (1) a Göttingenbe és Jénába növekvő számban kiáramló magyar diákok társasági kohéziójának adatolását követően (2) a jénai peregrinusok természetfilozófiai és mineralógiai aktivitásának ismertetése kapcsán mutatom be a diszciplináris átfedéseket, (3) míg végül – az idegenség és otthonosság dichotómiáját középpontba állítva – a göttingeni peregrinusok és a jénai magyar mineralógusok visszaemlékezéseiben és leveleiben megnyilvánuló reflexiókat és önreflexiókat ismertetem.

1.
A külföldre induló magyar diákok egyetemválasztását jelentős mértékben determinálták a különféle beneficiumok,⁴ kinti működésüknek kereteit viszont elsődlegesen az határozta meg, hogy voltak-e diszciplináris kapcsolati lehetőségek, illetve hogy szert tudtak-e tenni beilleszkedésüket segítő személyes nexusokra.

A peregrinusok otthonosságérzése természetesen jelentős mértékben függött az adott városban tartózkodó magyar közösség számától és összetételétől. Jéna, Halle vagy Göttingen esetében a magyarok, illetve a hungarusok viszonylag nagy számának ránya lehetővé tette, hogy a peregrinusok társasági életüket tekintve alig lépjenek

² Sulyok Miklós: Élő kövekből, *Magyar Művészet* 2(2014/2), 87.

„Natum quem gelidum vides ad Istrum
Roma tegetur viator urna.
Non mirabere, si estimabis illud,
Quod Roma est Patria omnium fuitque.”

³ A leginkább preferált német, holland és svájci egyetemek korszakonkénti felsorolását lásd TAMUSNÉ MOLNÁR Viktória: Debreceni peregrinusok a 16–19. században, *Magiszter* 9(2011/2), 89–92.

⁴ SZABÓ Miklós – SZÖGI László: Az erdélyiek külföldi egyetemjárása a XVIII. században és a XIX. század első felében, in KOVÁCS András – SIPOS Gábor – TONK Sándor (szerk.): *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*, Kolozsvár, EME, 1996, 6.

túl a hazuról átplántált közeg keretein.⁵ Alighanem ennek a jelenségnek a megnyilvánulása lehet, hogy Körmöczy János emlékkönyvében csaknem kizárólag magyar diákok bejegyzései olvashatók, mi több, még azoktól a híres professzoroktól sem kért aláírást, akiknek előadásait egyébként szorgalmasan látogatta. (A Georg Christoph Lichtenberg és Johann Gottfried Müller professzoroktól kapott ajánlások ugyanakkor megmaradtak a későbbi unitárius püspök kolozsvári hagyatékában.⁶) A szóban forgó jelenséget Kis János, 1791-es jénai tartózkodásának kapcsán, explicit módon is kifejezésre juttatta emlékirataiban:

„Barátkozásba külföldi tanulókkal, noha könnyen lehetett volna, nem bocsátkoztam. Egyfelől gazdasági tekintetből attól tartottam, hogy általuk erősenyemet megerőltető költségeskedésre kényszeríthetném; másfelől azon kívül, hogy az anyai nyelvemen beszélgethetés az idegen földön reám nézve még nagyobb bájjal bírt, mint itthon, meglegedést is többet reménylhettem a magyarok társaságában, mint a náluknál jóval fiatalabb és nagy részint jóval is éretlenebb németekében. Magyar és erdély országiak részint reformátusok részint evangélikusok többen valánk húsznál. Az akadémiai élet szelleménél és az ifjúság természeténél fogva nagyon szép egyetértésben és szoros kapcsolatban éltünk és pihenésre szánt óráinkat nagy részint nyájas társalkodásban együtt töltöttük. Társalkodásunk többnyire barátságos beszélgetésekből és sétálásból és gyakran tudományos vitatkozásokból is állott; de ezen utolsók soha sem mentek túl a barátság határain.”⁷

Az 1793-as év felől visszatekintve Kis így összegezte tapasztalatait, ezúttal sem hagyva ki a magyar társaitól kapott ösztönzések pozitív értékelését:

⁵ „Az 1750–1790-ig tartó időszakban a magyarországiak emlékkönyveibe szinte ugyanannyi honfi társuk írt be, mint ahány külföldi bejegyző (külföldi: 178; hungarus: 206), igaz, bizonyos (különben viszonylag rövid) időszakokban a Habsburg kormányzat tiltó intézkedéseinek következtében meglehetősen kevés magyarországi peregrinus tartózkodott a városban. Az 1790-es években azonban az arányok látványosan megváltoztak (külföldi bejegyző: 110; hungarus: 389). Ennek megfelelően Körmöczy emlékkönyvének is csupán egyetlen külföldi bejegyzője akad Jénában (a korábban említett tübingjai orvostanhallgató), a többiek (21 egyetemista) honfitársai. Feltűnő, hogy a század utolsó évtizedében az egyetem tanárai is ritkán veszik kézbe a magyarországi peregrinusok albumait (az eddig feldolgozott emlékkönyveket történetesen egyszer sem), jöllehet a megelőző évtizedekben meglehetősen gyakran került sor ilyesmire. Az 1750–1790 közti időszakban keletkezett jénai autográfok közül minden hatodik az egyetem valamelyik tanárától származik.” – MÁNDITY Zorán: Adalékok Körmöczy János emlékkönyvéhez (Az egyetemi hallgató Körmöczy emlékkönyve), *Keresztény Magvető* 122(2015/2), 194.

⁶ Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára, Körmöczy János püspök hagyatéka, Peregrinációs dokumentumok és levelek, 7.1.

⁷ Kis János *Superintendens' emlékezései életéből. Maga által feljegyezve*, Sopron, Özvegy Kulcsárné betűivel, 1845, 103–104.

„Azonban Jénában létemet nem csak soha sem lett okom megbánni, hanem reám nézve nagyon jótekonynak is kelle tartanom. Legelsőben is az a társalkodásbeli vidorság és virgonc jókedvűség, melly ott az egész tanuló ifjúságot, s azok között a magyarokat is, kikkel mindég tartottam, lelkesítette, reám, ki a komolyságra még mindig kelleténél hajlandóbb voltam, hasznos befolyást gyakorlott.”⁸

A peregrinusok idegenségérzését jelentősen mérsékelhette az is, ha a professzori karban lelhetek támogatóra.⁹ Göttingenben Segner János András nagyvonalú patronálásának előnyeit sokak kamatoztathatták,¹⁰ s egyszersmind göttingeni házának, illetve herberhauseni birtokának patriarchális légkörét is élvezhették. Ezekről a látogatásokról Halmágyi István így emlékezett meg naplójában:

„Segner uram vacsora utánra megmarasztván bennünket egy pohár borra, sokáig discuráltunk különb-különbféle dolgokról, a többi között beszéllett nevezetes históriát elő, miképen szokták az európaiak Indiákon a drága köveket szerezni.”¹¹

Természetesen arra is volt precedens, hogy a Magyar Királyság vagy az Erdélyi Nagyfejedelemség területéről német földre érkezett peregrinus egy-egy német professzor segítő jószándékával szembesülhetett. Carl Leonhard Reinhold filozófus jénai magyar diákok iránti segítőkészségének alapja például az lehetett, hogy előadásait nagyarányban látogatták magyarországiak,¹² asszisztense pedig egy Wilhelm Kalmann nevű erdélyi szász hungarus volt. Amikor a professzor Kielbe költözött, e hallgatói

⁸ Uo., 110–111.

⁹ Szabó Miklós és Szögi László az erdélyi szászok esetében kiemeli, hogy „többen közülük német egyetemeken maradvá szívvel-lélekkel támogatták a német földre utazó honfitársaikat”. SZABÓ–SZÖGI: i. m., 2.

¹⁰ „Kezességet vállalt honfitársaiért: Wízkelery az ő közbenjárására nyert tandíjmentességet, és neki köszönhetette Baligha Sámuel, hogy leadott értekezés nélkül kaphatta meg az orvosdoktori címet. A többieknek is segített, ahol tudott. A medikusokat privát betegekhez küldte, a szegényebbekben beneficium szerzésével próbált könnyíteni. Közreműködött két Göttingenre szóló pozsonyi ösztöndíj alapítvány – a Burgstaller (1747) és a Scarizkin (1750) – létrejöttében. Bár nem praktizált, de ha valamelyik honfitársa betegségével hozzá fordult, annak nyavalyáját felügyelte és ingyen kúrálta. [...] Segner nem vesztette szem elől hitbéli honfitársait sem, 1745-ben kérvényt írt a porosz királynak, hogy járjon közbe a magyarországi protestánsok érdekében.” Vö. RAB Irén: Adalékok Segner János András göttingeni korszakához (1735–1755), *Kaleidoscope* 7(2016/13), 404.

¹¹ HALMAGYI István naplói 1752–53, 1762–69 és iratai 1769–1785, Szerk. SZÁDECZKY Lajos, Bp., MTA Könyvkiadó Hivatala, 1906, 507.

¹² A magyar peregrinusokról Jénában kialakult jobbra pozitív képet Kis János emlékiratai is visszaigazolják: „Általában a magyarok s erdélyiek mint Göttingában, úgy itt is mind szorgalmakra, mind tisztességes erkölcsükre nézve megköltömböztették magokat, s azért a közvéleményben is egyebeknek eleikbe tették.” Vö. Kis: i. m., 112.

kör egy része, élén Kalmann-nal, oda is követte őt.¹³ A német idealizmus megalapozásában oly jelentős szerepet betöltő professzorral¹⁴ egyébként az a Kis János is személyes kapcsolatban állt, aki a magyar közeg otthonosságát emlékiratában többhelyütt is ragaszkodással kihangsúlyozta.

„Reinhold, Kant’ egyik legbuzgóbb ’s legügyesebb követője, kellemes előadásával, melly a’ legmélyebb bölcselkedési fejtegetést is érthetővé tévé, minden tanító társait fellülhaladta. Velem annál inkább szeretteté magát, mivel megengedé, hogy némelyekkel együtt estvénkint vacsorázásakor szabadon hozzá raeheték ’s beszélgetésében részesülhetek. Illyenkor nyájaskodását is hallhatóm, de egyszersmind oly dolgokat is tanulhattam tőle, melyekről leczkéiben nem szólhatott.”¹⁵

A Jénába látogató magyarországi hallgatók aránya a 18. század utolsó évtizedében folyamatosan növekedett, s létszámuk éppen a német idealizmus kialakulásának éveiben volt a legmagasabb: 1796-ban negyven, 1798-ban ötvenöt magyar peregrinus iratkozott be az egyetemre,¹⁶ így Reinhold mellett Fichte, majd Schelling előadásainak is viszonylag kiterjedt magyar hallgatósága volt. A magyar diákok Fichte iránti rokonszenve egyértelműen kiolvasható abból, hogy az ateizmussal megvádolt filozófus védelmében a weimari hercegnek benyújtott petíció aláíróinak körülbelül egyhatoda magyarországi, illetve erdélyi peregrinus volt.¹⁷ A tudománytan iránti érdeklődésen túl alighanem egyfajta személyes elköteleződésre utal, hogy öt olyan peregrinus emlékkönyvet tarthatunk számon, amelyben Fichte-idézet található.¹⁸ Legelső Fichte-fordításunkat a filozófus egyik erdélyi hallgatója, Körmöczy János készítette, aki *A gondolatszabadság visszakövetelése Európa fejedelmeitől* című röpiratot 1797-ben, a német megjelenés után négy évvel ültette át magyarra, de – a megjelentetés reményének híján – csupán egy jóval későbbi halotti beszédében idézett e műből.¹⁹

¹³ Kalmann később egy grazi birtokon vállalt gazdatiszti állást, kapcsolatba került a jakobinus mozgalommal, s 1795 után végképp elsodródott a filozófiától, előrevetítve ezzel a hazatérő magyar peregrinusok túlnyomó többségének későbbi sorsát. RASCHE, Ulrich: Von Fichte bis Metternich. Die Universität Jena und ihre ungarländischen Studenten um 1800, in FATA, Márta – KURUCZ, Gyula – SCHINDLING, Anton (hrsg.): *Peregrinatio Hungarica. Studenten aus Ungarn an den deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*, Stuttgart, Steiner, 2006, 210.

¹⁴ A német idealizmus jénai kialakulásának történetét feltáró konstellációkutatás irányította rá a figyelmet Reinhold valódi jelentőségére, illetve az e folyamatban betöltött iniciatív szerepére. Vö. FRANK, Manfred: »Unendliche Annäherung«. *Die Anfänge der philosophischen Frühromantik*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1997, 152–285.

¹⁵ Kis: i. m., 114–115.

¹⁶ RASCHE: i. m., 199.

¹⁷ HAASE, Karl August von: *Jenaisches Fichte-Büchlein*, Leipzig, Breitkopf und Härtel, 1856, 94–97.

¹⁸ MÁNDITY: i. m., 192–201.

¹⁹ GURKA Dezső: Körmöczy János filozófusi pályakezdése a jénai posztkantianizmus hatásterében, *Keresztény Magvető* 120(2014/3–4), 446.

Fichte esetében nem tudunk a magyar peregrinusok iránti, Reinholdéhoz hasonló rokonszenv-megnyilvánulásról vagy személyes kapcsolatról, ám az ő 1798-as távoztása után katedrára lépő Schelling – egy magyar arisztokrata peregrinusnak, báró Podmaniczky Károlynak adott magánórái révén – rendelkezett magyar kapcsolattal,²⁰ természetfilozófiájának korai magyar követői pedig jól körülhatárolható csoportot alkottak. E csoport tagjainak jénai jelenléte és tevékenysége ugyanakkor szorosan kapcsolódott egy szűkebb diszciplináris területhez, a mineralógiához is.

2.

Abban a sajátos együttállásban, amikor is időben egybeesett az Ásványtani Társaság (Societät für die gesammte Mineralogie zu Jena) létrejötte és a német idealizmus jénai kibontakozása, az egyetemet és a társasági üléseket egyaránt látogató magyarországi peregrinusok egyidejűleg voltak hallgatói Friedrich Wilhelm Joseph Schelling természetfilozófiai, valamint Johann Georg Lenz mineralógiai egyetemi előadásainak, s egyben aktív résztvevői a Társaság életének. Az 1797-ben alakult Ásványtani Társaság kilenc alapító tagja közül három magyar volt (Bredeczky Sámuel, Nagy Sámuel, Mihalik Dániel), első elnökül pedig gróf Teleki Domokost kérték fel.²¹ Lenz professzornak, a társaság igazgatójának a jénai egyetemi ügyekre is jelentős befolyással lévő Goethe figyelmébe ajánlotta, hogy a Társaság pénz- és gyűjteményi ügyeinek rendben tartása végett minél több magyar arisztokratát nyerjen meg támogatóul,²² ám a magyar tagság irányában a professzor személyes szimpátiája is többszörösen megnyilvánult. Levelezést folytatott Bredeczky Sámuellel, Nitsch Károllyal és Rummy Györggyel is. Utóbbit egyik levelében arról tájékoztatta, hogy 1810-ben született gyermekét, a vele szoros nexusba került magyar peregrinus neve nyomán, Karl Georgnak kereszteltette.²³ Lenz számos levelet váltott azzal a Bodó Sámuellel is, aki a Társaság üléseinek tudományos szempontból legaktívabb magyar peregrinusa volt.

Bodó az 1797-es téli szemeszterre iratkozott be Jénában, majd 1802. április 16-ai dátummal tiszteleti doktori címet kapott, Liptay Mátyással és Gryllus Sámuellel együtt.²⁴ Első, publikálatlan előadása 1799 májusában – a Társaság jegyzőkönyvének tanúsága szerint²⁵ – az anorganikus és organikus jelenségek egységével foglalkozott. A Társaság évkönyveiben megjelent két terjedelmes előadása a schellingi természeti-

²⁰ Uő.: Báró Podmaniczky Károly német kulturális kapcsolati rendszerének alakulása, in Uő. (szerk.): *A báró Podmaniczky család szerepe a 18–19. századi magyar kultúrában*, Bp., Gondolat, 2017, 111–132; ld. honlapon: <http://real.mtak.hu/74990/>.

²¹ A jénai Ásványtani Társaság történetéhez: GURKA, Dezső (hrsg.): *Deutsche und ungarische Mineralogen in Jena. Wissenstransfer an der Wende des 18–19. Jahrhunderts im Rahmen der „Societät für die gesammte Mineralogie zu Jena“*, Bp., Gondolat, 2015; Lásd <http://real.mtak.hu/34502/>.

²² SALOMON, Johanna: *Die Societät für die Gesamte Mineralogie zu Jena unter Goethe und Johann Georg Lenz*, Köln, Böhlau, 1990, 55–56.

²³ KÖRÖSY László: *Rummy élete*, Bp., Aigner, 1880, 8–26.

²⁴ Universitätsarchiv Jena, Bestand M, Nr. 216. Bl. 64.

²⁵ *Annalen der Societät für die Gesamte Mineralogie zu Jena* I(1802), 384.

lozófia hatását mutatja.²⁶ *Versuch eines Vorschlages die Mineralogie wissenschaftlich zu begründen* című, 1802-ben megjelent írásában, amelyben az ásványtan szisztematikus tudományként való megalapozásának szükségességét hangsúlyozta, egyértelműen Schellingre utaló terminusok a spekulatív fizika és a dualitás.

Bodó másik írásának meglehetősen hosszú címe már önmagában is a jelzett tendenciát nyomatékosítja: *In der gesamten Natur folglich auch in der Mineralogie ist schlechterdings nichts absolut todt, lebloses und unthätiges, sondern alles thätig, wirkend und produktiv*. A tanulmányt 1799. május 26-án, a Társaság harmadik ülésén olvasták fel, de csak 1804-ben jelent meg nyomtatásban. A tanulmány azt kifogásolta, hogy a korabeli természettörténeti tankönyvek Kant felfogását korlátozott érvényűen vették át, s az erők vizsgálatát nem egyaránt terjesztették ki az anorganikus és az organikus természetre.²⁷

Bodó írásainak kérdésfelvetései természetesen sem jellegükben, sem megközelítésmódjukban nem tekinthetők autonómnak – mi több, a jénai közegben tipikusnak mondható a természettudományos diszciplínák (különösen a fizika és a kémia) filozófia súlypontú identifikációja –, ám az Ásványtani Társaság ülésein éppen a magyar szerző volt az, aki elsőként foglalkozott a mineralógia mint tudomány szisztematizálásának, illetve a természet egységének problémájával.²⁸ Szintén schellingi reminiscenciákat sejtet az egyik szepességi peregrinus, az iglói Theil Mihály 1799-es ülésen elhangzott, de nyomtatásban sajnos meg nem jelentett előadásának témamegjelölése: „Einfluß der Naturphilosophie auf die Mineralogie”.²⁹

Az Ásványtani Társaságban előadó magyarok tevékenységének jelentőségét – az erősen diszkontinuus magyar Schelling-recepció korai megjelenésének tényén túl – paradox módon az adja, hogy azok német viszonylatban is rendelkeztek némi közvetítői szereppel: a jénai egyetemen megismert fichtei és schellingi elveket szövegeikbe integrálva kezdeményezőivé váltak annak a törekvésnek, hogy a Társaság ülésein napirendre kerüljön a mineralógia tudományként való megalapozásának problémája, illetve a természet egységének schellingi elve. A magyar tiszteleti tagok által tartott felolvasások jelentősége éppen abban áll, hogy egyértelműen igazolják a schellingi természetfilozófia gondolatainak Társaságon belüli jelenlétét.

A Jénában befogadó szellemi közegre lelt magyar schellingiánusok hazatértük után elveszítették a mértékadó szakmai közeg diskurzusaiba való bekapcsolódás lehetőségét. A kapcsolatok fenntartását egyedül az a hosszabb-rövidebb ideig fennálló le-

²⁶ Vö. GURKA Dezső: Magyar schellingiánusok előadásai a jénai Ásványtani Társaság ülésein, in Uő. (szerk.): *Formációk és metamorfózisok. A geológia, a filozófia és az irodalom kölcsönhatásai a 18–19. században*, Bp., Gondolat, 2013, 136–156.

²⁷ *Annalen der Societät für die Gesammte Mineralogie zu Jena*, II(1804), 60–62.

²⁸ Német szerző, a jénai egyetem filozófiai fakultásának Kirsten nevű adjunktusa csak évekkel később, 1803 januárjában tartott az Ásványtani Társaság ülésén hasonló témában előadást, amely 1804-ben *Ist die Mineralogie in dem Zustand, wie sie jetzt ist, eine Wissenschaft?* címmel jelent meg. Vö. *Annalen der Societät für die Gesammte Mineralogie zu Jena*, II(1804), 97–110.

²⁹ Theil dolgozatának címe az *Annalen der Herzoglichen Societät für die Gesammte Mineralogie zu Jena* által közölt jegyzőkönyvkivonatban található meg: I(1802), 384.

velezés biztosíthatta, amelynek tárgyát egyre inkább a Társaság tagjelöléseivel kapcsolatos kérdések, esetleg az ásványcserék ügyei képezték. Bodó Lenzhez írott levelei – a válaszlevelek sajnálatos módon nem lelhetők fel –, éppen írójuk jénai aktivitássánsk tükrében, nem pusztán a személyes sors, hanem a korabeli peregrináció lehetőségei és hazai mintakövetés eshetőségei szempontjából is tanulságosak.

3.

A 18. század végén a magyar peregrinusok – a magyarországi intézményrendszer hiányosságaiból, sőt olykor hiányából adódóan – oly mértékben kötődtek a befogadó egyetemi, illetve kulturális közegéhez, hogy egyes filozófiai és tudományos teljesítményeik csupán ott fejthették ki a maguk (jobbára persze szerény) hatását, anélkül, hogy a hazatérők a magyarországi közegbe mediátorként be tudtak volna kapcsolódni, illetve szélesebb körű hatást tudtak volna generálni.

A posztkantiánus filozófiák hazai hatása – az irányzat képviselőiknek kezdeti intenzív jénai tevékenysége ellenére – korántsem volt folyamatos. E filozófiák magyar követői hazatérőként elszigetelődtek, s intézményi keretek híján nem tudtak hatást gyakorolni a magyarországi bölcselet alakulására. Különösen érvényes volt ez a jénai recepciót felerősítő párhuzamos instrumentalizálódás terrénumából hirtelen kikerülő mineralógiai érdeklődésű schellingiánusokra. Bodó Sámuel – noha Jénából hazatérve Eperjesen is tanított³⁰ – többé már nem publikált; Dianovszky Sámuel írásai – melyek Schedius Lajos szerint nyomtatásban is megjelentek – nem lelhetők fel, s szerzőjük pedig már 1803-ban, igen fiatalon, meghalt; Mihalik Dániel 1800-tól egy éven át Sárospatakon tanított német és latin nyelvet, 1801-től pedig Késmárcra került, s hamarosan elszigetelődött.

Annak, hogy a hazatérés utáni állapot hogyan válik fokozatosan egyfajta szellemi otthontalansággá, pregnáns dokumentációját jelenti Bodó Sámuelnek a jénai Ásványtani Társaság igazgatójához, Johann Georg Lenzhez írott levelei. A Friedrich-Schiller-Universität levéltárában őrzött, 1800 márciusa és 1802 júliusa között keletkezett nyolc levél egy a német közegbe sikeresen beilleszkedett peregrinus tudományos tevékenységtől való kényszerű eltávolodásáról ad pregnáns képet.

A Bodót Jénához fűző kapcsolati szál, a Társaságon belüli aktivitásából adódóan, nem szakadt meg azonnal a hazaérkezését követően, ám új élethelyzetét ő maga minősítette határpontnak, rögtön a második levelében: „Az Önöktől való elszakadásból adódóan átléptem a rendes tagok csoportjából a levelezőkébe, ám sajnos ez utóbbiak kötelezettségeinek még nem tudok eleget tenni”.³¹ A társaság alapszabályában rögzített feladat a levelező tagok esetében elsődlegesen a Társaság gyűjteményének ásványküldé-

³⁰ VANDRÁK András: *Az eperjesi egyházkerületi, ág. h. evangélikus collegium múltjának és jelen állapotjának vázlatos rajza*, Eperjes, Staud, 1867, 24.

³¹ „Durch meine Trennung von Ihnen habe ich mich aus der Zahl der Ordentlichen, in die, der Correspondierender Mitglieder versetzt, aber leider die Pflicht des Letzteren noch nicht erfüllen können.” Pest, 1800. febr. 8., Universitätsarchiv Jena, Bestand U, Abt. IX, Nr. 4, MB, Nr. 495. (A német idézeteket saját fordításomban közlöm. G. D.)

ményekkel történő gyarapítása lett volna, s ezért hozta fel kötelezettségei elmaradásának indokaként pesti tartózkodását, másrésztől viszont egy új feladatkör kialakításának szándéka – s ezzel együtt az ezzel kapcsolatos bizonytalanság is – kiolvasható a soraiból.

Bodó Lenz számára elősorban a Társaság által adományozott diplomák közvetítésével és tagajánlásokkal próbálta hasznossá tenni magát.³² Harmadik levelében, amelyet már nem Pestről, hanem a Balassagyarmat közelében lévő Ebeckről (jelenleg Obeckov) kelezett, jénai peregrinációjának legfontosabb eredményéről, a Társaság folyóiratában megjelentetendő cikkéről írt.³³ Bodó néhány további levelében az általa létrehozandó ásványgyűjtemény fejlesztéséhez kérte a professzor segítségét, ám ezekből már jól nyomon követhető törekvéseinek fokozatos ellehetetlenülése is.³⁴

A Jénából kapott tiszteleti doktori cím hírére reagáló 1800. február 8-ai levelében összegzésszerűen, s a többi magyar sorstársának helyzetére is érvényes módon jelenítette meg Lenz számára a választott szellemi közösség és a hazai közeg kulturális szintkülönbségéből adódó problémákat:

„Mi magyarok sajnos csak ritkán igénylünk ilyen ösztönzőket, mivel, százféle különböző ügyünk közepette inkább rabszolgái, mintsem urai vagyunk a körülményeknek, s így ezen iskolában inkább csak életbölcsességet tanulunk, mintsem a tudományokhoz és erényekhez szükséges önállóságot.”³⁵

Bodóéhoz hasonló tapasztalatokat fogalmazott meg Kis János is évtizedekkel később keletkezett emlékiratának utolsó göttingeni napjaira visszaemlékező soraiban:

„Göttingától nehéz szívvel váltam-meg, nem csak azért, hogy sok jó barátimtól távoztam el, hanem azért is, mivel attól tartottam, hogy olly jeles profeszorokat s olly uralkodó tudományos szellemet, mint Göttingában találtam, sehoh sem fogok találni. Szállásom egyik ablakára valamely ott lakott elődöm nagyon olvasható betűkkel ezen rendeket véste:

³² Első levelében a Kitaibel Pált és Johann Colloredot ajánlotta a Társaság tagjául (1800. febr. 8., Universitätsarchiv Jena, Bestand U, Abt. IX, Nr. 4 MB, Nr. 495), a negyedikben pedig báró Podmaniczky Károlyt (1800. okt. 22., Uo., Nr. 6, MB, Nr. 623). A második levelében a Kitaibel Pálnak és Winterl Jakab Józsefnek szóló tagsági diplomák eljuttatásáról tudósította Lenz professzort (1800. márc. 12., Uo., Nr. 5, MB, Nr. 525), a negyedikben pedig arról adott hírt Jénába, hogy az Andreas Volynynak szóló oklevelet Schedius Lajos bevonásával juttatta célba (1800. aug. 20., Uo., Nr. 5, MB, Nr. 595).

³³ 1800. jún. 15., Uo., Nr. 5, MB, Nr. 565.

³⁴ Uo., Nr. 6, MB, Nr. 565, 595, 808.

³⁵ „Wir Ungarn bedürfen leider solcher Triebfedern nicht selten, indem wir av potiori, mit hundertfachen, verschiedenartigen Geschäften stets umgeben, mehr Sklaven als Herrn der Umstände sind, und in dieser Schule demnach mehr Lebensklugheit, als die zur Wissenschaft und Tugend so nothwendige Selbstständigkeit lernen.” 1802. júl. 1., Uo., Bestand M, Nr. 216, Bl 116v.

Die Rolle ist gespielt, der Vorhang fällt nun nieder
Göttingen lebe wohl, ich seh' dich schwerlich wieder" ³⁶

Jóllehet, a peregrinációs tapasztalatok a 18. század végétől kezdődően több új tudományterület meghonosításának feladatát kijelölték, s számos későbbi tudományos életmű kibontakoztatásának ösztönzőjévé váltak,³⁷ a személyes reflexiókban gyakran fejeződött ki az idegenség és az otthonosság ellentmondásos élménye.

A 16. századi humanisták közös szellemi hazájának gondolatával szemben a késő 18. századi peregrinusok reflexiói tehát elsősorban a kibocsátó és a befogadó közeg ambivalenciáját rögzítették. Míg a századforduló nemzedéke még alig-alig tudta adaptálni a német egyetemeken megismert mintákat és szerepeket, az 1810-es évek végétől kezdődően ugyanez a mintaadó közeg már számos megvalósult tudományos törekvés iniciátorává válhatott, például Schedius Lajos, Fejér György, Berzeviczy Gergely, Bolyai Farkas vagy Kőrösi Csoma Sándor esetében. A göttingeni és jénai peregrinusok 18. század legvégén keletkezett szövegei éppen a hazai szaktudományok instrumentalizációja előtti évek ellentmondásaiba és személyes történéseibe engednek betekintést.

Abstract

The Ambivalence of 'Feeling at Home' and 'Feeling Like an Alien' in the Memoirs and Letters of Hungarian Peregrines Studying in Göttingen and Jena

While latinitas and humanism made Hungarian peregrines familiar with the idea of 'common intellectual patria' as early as the 16th century, students of the 18th century rather perceived a conflict between the two cultural contexts diverging in their level of progression. Having presented the social cohesion of the Hungarian students abroad and their activities in the Mineralogical Society of Jena the study examines the contemporary phenomena of simultaneously 'feeling like home' and 'feeling like an alien' in the memories of the peregrines studying in Jena and Göttingen (e.g. István Halmágyi and János Kis) and Sámuel Bodó's letters to the Society's director Johann Georg Lenz.

³⁶ Kts: i. m., 110.

³⁷ Lásd a *Századok* 115(2017/5) számában a „Tudásdrámlás Magyarországon 1770–1830” című tematikus blokk következő tanulmányait. BALOGH Piroška: Koppi Károly – Kísérlet a göttingeni modern történettudomány metodikájának magyarországi meghonosítására, *Uo.*, 953–970.; BODNÁR-KIRÁLY Tibor: Államleírás és „a statisztika elmélete” a 18–19. század fordulóján, *Uo.*, 971–986.; SZ. KRISTÓF Ildikó: Alexander von Humboldt és Magyarország. Egy romantikus természettudós jelentősége a magyarországi egyetemes néprajzi érdeklődés kibontakozásában, *Uo.*, 987–1006.; KURUCZ György: Peregrinatio oeconomica. Georgikon tanárok nyugat-európai tanulmányútjai a 19. század első évtizedeiben, *Uo.*, 1007–1024.; KRÁSZ Lilla: Theoria medica és praxis medica. A tudásközvetítés változó útjai a medicinában a 18. század második felében, *Uo.*, 1025–1042.; GURKA Dezső: A 18–19. századi magyar mineralógus-peregrináció művelődéstörténeti konnotációi, *Uo.*, 1043–1062.